

*Makalenin Türü: Araştırma Makalesi /Research Article

*Geliş Tarihi / First Received: 07.02.2024

*Kabul Tarihi / Accepted: 06.04.2024

*Atıf Bilgisi: Erbay, N. (2024). "Metafizik Düşünce Tebliğinin Edebî Eserde Tahakkuku: A'mâk-ı Hayâl-Bir Noel Şarkısı-Mikromega", Hars Akademi, 7 (1), 1-13.

*Citation: Erbay, N. (2024). "The Realization of Metaphysical Thought in Literary Work: A'mâk-ı Hayal-a Christmas Carol-Micromega". Hars Akademi, 7 (1), 1-13.

METAFİZİK DÜŞÜNCE TEBLİĞİNİN EDEBİ ESERLERDE TAHAKKUKU:

A'MÂK-I HAYÂL-BİR NOEL ŞARKISI-MİKROMEGA

*Nazire ERBAY**

Öz

Bu çalışmanın izlek metinleri Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin *A'mâk-ı Hayâl*, Charles Dickens'in *Bir Noel Şarkısı* ve Ahmed Midhat Efendi'nin Voltaire'den yaptığı *Mikromega* tercümesidir. Bu eserler toplumsal ve siyasal karışıklıkların olduğu dönemlerde yazılmıştır. Yazıldıkları dönemlerin bireysel ve sosyal ihtiyaçlarına cevap veren eserler, toplumsal öğretilerde sorumluluk yerine getirmede bilinçli tavırlar sergilemeleri bakımından ortaklık arz etmektedirler. Eserlerde akıl, rüya ve metafizik unsurlar topluma yönelik bir eğitim aracı olarak temel iletim yöntemi şeklinde kullanılmaktadır. Üç eserde mitoloji, teoloji, akıl, felsefe; bireyin erginlenmesi, toplumsal yarar sağlamada aracı unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Dünya edebiyatında farklı disiplinler bir edebî tür içinde çoklu anlatım usulleriyle benzer bildirimlerde bulunabilir. *A'mâk-ı Hayâl*'de kahramanın, bir rehber eşliğinde çıktığı metafizik yolculuklarda din, tasavvuf ve felsefi düşünce sistemleriyle eğitildiği görülmektedir. *Bir Noel Şarkısı*'nda Dickens, toplumsal yozlaşmaya karşı insanî erdemlerin öne çıkarılması gerektiğine dâir dinî motifli kurguyla dikkat çeker. Voltaire, *Mikromega*'da salt dinî değerlerle değil; akıl ve dinin toplumsal düzen inşa etmekte birbirinden ayrı düşmeyeceğine dair felsefi bakışını yansıtır. Evrensel nitelikteki değerlerin insanın içsel inşasını sağladığı hususu müşterek iddiadır. Eserlerde; edebî metin ve tebliğ yönteminin çokluğunu ispat için misaller gösterilmiştir. Yapılan çalışmayla farklı kültürlerde değişimlerin olduğu veya bireysel arayışların yaşandığı dönemlerdeki edebî eserlerin topluma yönelik öğretici yöntemlerinin hem akıl hem metafizikle gerçekleştiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: A'mâk-ı Hayâl, Bir Noel Şarkısı, Mikromega, metafizik, akıl.

THE REALIZATION OF METAPHYSICAL THOUGHT IN LITERARY WORK: *A'MÂK-I HAYAL- A CHRISTMAS CAROL-MICROMEGA*

Abstract

The focus texts of the study are Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi's *A'mâk-ı Hayâl*, Charles Dickens' *A Christmas Carol* and Ahmed Midhat Efendi's translation of Voltaire's *The Micromega*. These works were written during periods of social and political turmoil. The works, which respond to the individual and social needs of the periods in which they were written, have a commonality in that they exhibit conscious attitudes in fulfilling responsibility in social teachings. In the works, reason, dreams and metaphysical elements are used as the main method of transmission as a means of education for society. In the three works, mythology, theology, reason and philosophy stand out as intermediary elements in the individual's maturation and social benefit. In world literature, different disciplines can make similar statements in a literary genre through multiple narrative methods. In *A'mâk-ı Hayâl*, the protagonist is educated through religion, Sufism and philosophical thought systems during his metaphysical journeys accompanied by a guide. In *A Christmas Carol*, Dickens draws attention with the religiously motivated fiction that human virtues should be emphasized against social corruption. Voltaire reflects his philosophical view that reason and religion cannot be separated from each other in the construction of social order, not only with religious values in *The Microbole*. It is a common claim that universal values enable the inner construction of human beings. In the works, examples are given to prove the multiplicity of literary texts and methods of communication. With this study, it is seen that the teaching methods of literary works for society in periods of changes in different cultures or individual searches are realized with both reason and metaphysics.

Keywords: A'mâk-ı Hayâl, A Christmas Carol, Micromega, metaphysics, mind.

*Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum. nazire.erbay@atauni.edu.tr / ORCID: 0000-0001-6905-0178.

Giriş

Tabiatta değişmeyip sabit kalan hiçbir şey yoktur. Günlük deneyimlerine ilaveten insanın arama, bulma ve öğrenme sürecindeki değişimleri sürekli. Ayrıca insanın fikre dayalı üretimlerine paralel olarak değişim isteği, içgörüsünden kaynaklı artan ve azalan oranlarla da süreklilik arz eder. Hâlihazırda öğrenme süreçleri insanlığın tarihsel gelişiminde farklı öğrenme ve öğretme usulleriyle doğrudan veya dolaylı uygulamalarla mütemadiyen var olmuştur. İnançlar, metafizik olaylar; tabiat merkezli zihni ve tecrübî deney ve gözlemler; insandan topluma uzanan değişime, dönüşüme, yeniden teşekküle ve yapılanmaya aracılık etmiştir. Bireyin aydınlanması, toplum sorunlarına bakışı geliştirmenin yanında kültürel yapılanmayı da destekler. Bireye odaklı eğitimde deneyim, doğru bilgi, kurumsal eğitim nasihat yahut tebliğ, yardımcı unsur olarak hep var olmuştur. Çünkü insanın ben'ini tanıması ferdi tekâmül için gereklidir. Toplumsal düzlemde de belli bir konuma ulaşmak ve kültürel dünyaya katılmak için yine kendini idrak söz konusudur. *"İnsan, kişi olarak, tabiatın üstünde ama hayatın içinde, bir topluluk arasında doğar; eğitim (terbiye) sürecinde kişiliğini (şahsiyet) ve benliğini kazanır. Toplum içinde ise öğretim (talim) eşliğinde kimliğini (hüviyet) ve bizliğini oluşturur"* (Fazlıoğlu 2022: 62). İlk çağlardan itibaren farklı zaman döngülerinde öğrenmenin topluma, bireye kattıkları iman edilen değerler, bilgi kollarının iltisakıyla gerçekleşmiş ve erginlenme, olgunlaşma veya insan-ı kâmil olma tanımlarıyla karşılık bulmuştur. İnsanın varoluş macerasında öğrenmeye, mensubiyetinden kaynaklanan canlılıkta da sırasıyla mitler, manevî kurumsallığıyla dinler; ardından akıl ve felsefe gibi farklı öğretme usulleri, bildirimler ya da tebliğ yöntemleri uygulanarak insanların bilgilenmesi, inşirahı veya aydınlanması sağlanmıştır.

Tebliğ, sözlük anlamıyla; "bildirme, haber verme, bildiri" manasına gelir (Türk Dil Kurumu Sözlükleri). Tebliğ edilenlerde insan, iman varlık nesne-olay merkezli bilgilendirme ve anlamlandırma söz konusudur. Bunun yanında tebliğ gerçek ya da yan anlamlarıyla "iletmek, ulaştırmak, doldurmak, bildirmek ve erişirmek" gibi anlamlara gelmektedir. İstilahta ise vahiy yoluyla Allah'tan gelen İlahî hükümlerden hiçbirinin gizlenmeden, eksiltmeden ya da herhangi bir eklemede bulunulmadan olduğu gibi insanlara aktarılması olayıdır" (Sancak 2015: 94). Tebliğin muhatabı insandır. Tebliğin haberdar etme, eğitime yöntemi olduğu düşünüldüğünde, bireyden başlamak üzere sosyal, siyasal, ekonomik konu ve durumlarla ilgili belli sonuçlara ulaştıracağı kabul edilebilir. Tebliğin hedefinin iyiyi, doğruyu bildirmek olduğu var sayıldığında sadece dinî yönüyle düşünülmeyen sanatkâr ve aydınların vazifesi hâline de gelebilmektedir. Tebliğ, hangi usulle olursa olsun zamansal ve mantıksal açıdan dönemlere, toplumlara hatta birey algısına göre farklılık arz eder. Bunun yanında her tebliğ yönteminin ve içeriğinin olumlu sonuçlar doğurmayacağı da açıktır. Tebliğin hedefe ulaşmasında ferdi kendini bilmesi, varlık olma bilincini idraki mühimdir.

İnsan, içgücüsüyle kendini eğitemez ve yenileyemez. Başta çevresel ölçüler olmak üzere, destekleyici faktörlere ihtiyacı vardır. Tarihi süreci takiple metafizik, sembolik anlatıların şekillendirdiği mitlerin önde gelen probleminin, tabiatüstü varlıkların başından geçen maceraların insana doğruyu bildirme veya insanı eğitmeye hizmet ettiği açıktır. Bu anlatılarda öngörüler, tecrübeler öne çıkan öğretici değerlerdendir. İnsanın eğitilmesinde mühim tesiri olan mitlerde yaşananların mutlaka anlamsal eşdeğeri düşünüldüğünde hayal etme ve öğretmede etki gücü sürekli, denilebilir. "Mitler bir yere bağlanıp kalmadı. Göç halinde bulunan ulusların peşi sıra gitti. Mitolojiden mitolojiye, dinden dine geçerek çoğaldı, yayıldı, kayıp olan inançların artıklarını taşıyarak, yeni inançların içine karıştı ve ona kendilerini uydurdular" (Armstrong 2006: 6-12).

Görülüyor ki, masal ve efsaneler gibi mitlerde de insan dışındaki varlıklar arasındaki kıskançlık, hırs, emanete ihanet edenler, yalancılar ve hilekârların karşısında mütevazı duruşlu, iyiliksever, adaletli, mal-mülk düşkünü olmayanlar öğretici unsur olarak daha çok kazananlar tarafındadır. Dolayısıyla, görünüşte basit olaylar ve yinlemeler mit anlatılarında, insanın ruhsal zorlu süreçlerine işaret eder. "Mitler, insan olmanın anlamını hatırlatır. Doğru anlaşılırsa mitoloji bizi, ister bu dünyada olsun ister öbür dünyada, uygun adımı atmak için doğru ruhsal ya da psikolojik duruşa getirir. İnsanın nasıl davranması gerektiğini öğretir. Tanrıların, aşkın deneyimlerinin açıklanmasında katkısı bulunur" (Armstrong 2006: 6-12). Anlaşıldığı kadarıyla mitolojik anlatılardan itibaren insanın kendi varlık ve mana değerini öğrenmesi eşyayı tanımadan önce gelmektedir.

İnsan eğitiminin bileşenlerindeki temel dizilimlerden bazıları doğruyu, ahlakî olanı gösterme ve bilgiye yönlendirmedir. Bu noktada, insanlığın mitolojik devreden dinî devreye geçerken zaman zaman anakronizme düştüğüne dair göstergeler tespit edilebilir. Fakat insanlığa doğruyu tebliğ söz konusu olduğunda bazı inanç

sistemlerinde, mitlerden getirilen eğitsel tesirler, hakikatin hakikate zıt olamayacağı prensibinden hareketle, açıkça görülür. Bilinir ki, kültürün temeli olarak dinle manevî değer, siyasal ve sosyal hayatın ahlakî tabanına kaynaklık etmesi bakımından toplumu birleştirir. Tabiatüstü deneyimlerin dışında dinî eğitim ve öğretim; semavî dinlerde vahiy kaynaklı tebliğ, diğer inanç sistemlerinde ise sözlü aktarımlar veya yazılı metinlerdeki nasihatlerle gerçekleşir. İlahî menşei olan dinlerin; tarihsel süreçteki eğitimlerinin, içkin ve aşkın değerleri işaret etmesi bakımından aynı istikamette ilerlediği görülür. İslam düşünce sistemindeki fikirleriyle öne çıkan Kindî din, düşünce ve eğitim hakkında şu ifadeleri kullanır. *"İlâhiyat, vahdâniyyet ve ahlâk bilgisi; hatta tüm yararlı olan şeylerin ve yararlıyı elde etmeye vesile olan şeylerin bilgisi ile, tüm zamanlardan sakinme ve korunmaya ait bilgiler, varlığın hakikatının bilgisi çerçevesine girer"* (Kaya 2007: 18). Zaten, evvela, Kur'ân-ı Kerim'de çok sayıdaki ayette insanın kötülüklerden korunması, doğru yolu bulması; kibir ve gösterişten uzak durması, sapkınlardan olmaması için farklı konularda eğitilmesi, ilim sahibi olması gerekliliğine çok sayıda kıssa ve mevzulara işaret edilirken mutlaka değinilmiştir. *"Lût'a da hikmet ve ilim verdik; onu çirkin şeyler yapankasaba halkından kurtardık. Gerçekten onlar yoldan çıkmış kötü bir topluluktur"* (el-Enbiyâ 21/74). Görülen o ki, dinî tebliğlerin bireysel ve toplumsal tarafı amelî tarafları yanında; yönlendirmeye, değiştirmeye, yapılandırmaya hizmet etmesi bakımından hep önde ve gündemde kalmıştır.

Akıl ve felsefe, bilgiyi iletmede kullandıkları araçlar bakımından mitoloji ve dinden ayrı olmasına rağmen eğitsel gayeleri bakımından benzerlik gösterir. Dolayısıyla akıl en saf şey olarak eğitimin temel değeridir. Felsefî düşünme de insana yönelik veya insanın bilincindeki her şeyi mantıksal akıl yürütmenin temel alındığı bir iç güçle yapmayı hedefler. *"Felsefenin insana akıl yürütmeyi öğretmesi, doğru şekilde akıl yürütmenin de bazılarının, hayatta pratik anlamda başarılı olmasalar bile, başkalarının pratik sorunlarla başa çıkmalarına çok yardımcı oldukları kendilerinden memnun hissetmelerini sağlayabilmesi de çok önemlidir"* (Eco 2020: 11). Hakikat şu ki, felsefî düşünce sistemlerinin de arkasında, sadece filozoflar arası nazari tartışmalardan öte bireysel ve toplumsal eğitim, düzen kurma, ahlakî yasaların oluşturulması ve bilgiyi kullanma önde gelen değerlerdendir.

Eğitim konusunda ideal ya da esas söz sahibi olan Tanrı'nın varlığı, hem âlemdeki zatının tecellisi hem de peygamberleri aracılığıyla gönderdiği vahiy merkezli öğretiler, insanın varoluş macerasındaki kademelerle okunmalıdır. Bu bağlamda insan bilincinde yer etmesi için bireysel ve ahlakî yetkinlik kazanmasında metafizik, din, akıl ve felsefeye dair öğretiler, farklı bildirimlerdeki göstergelerle yüzyıllardır edebî eserlerde yer almıştır. *"İlk denemelerle, mitoloji ve trajedilerde birlikte başlayan felsefe ile edebiyat arasındaki ilişki Aydınlanma'dan sonraki dönemde sanata ilginin artmasıyla daha da pekişmiştir"* (Gündoğan 1999: 203). Açıkçası, insanın eğitilmesi, terbiyesi ve olgunlaşması için kategorik farklılıklarına rağmen en etkili sanat dallarının başında edebî eserler gelir. Sadece eğlence aracı kabul edilmesi bir yana, ortaya çıktığı kritik dönemlerde edebî metinlerin, kültür farkı olmadan, insanın ve toplumun eğitilmesi hususunda âdeta bir tebliğ vazifesi icra ettikleri görülür. Çünkü dünya edebiyatında benzer düzlemdeki kahramanlar aracılığıyla farklı nitelikteki estetik özdeğin yanında inançlar, eğitimler, öğretiler, kültürel ve zamansallık ağına takılmadan didaktik taraflarını açığa çıkarırlar. Edebî metindeki öğreticilik veya pragmatik yönelimlerin eseri tahrip etmediğini söylemek gerekir. Öyle ki bireye ve topluma birçok teolojik bilgi, ideolojik yaklaşımlar, pratikler, duygular, umutlar yüzyıllardır edebî eserler aracılığıyla iletmektedir. *"Edebiyat, siyasi aydınlanma ve toplumsal dönüşümün potansiyel aracı olarak kullanılmaya açıktır. Bir metnin değeri faydasından ibarettir, faydası ise metnin toplumsal antagonizmaları gizlemek ya da vurgulamadaki rolüyle ölçülür. Kısacası pragmatik olan şiirsel [edebî] olanı ne tahrip etmekte ne de dışlamaktadır"* (Felski 2010: 16-17). İlâveten bu tip edebî eserlerde metafizik, din, akıl ve felsefedeki zengin kavramların tezahürleri insanın ahlakî erdemlere sahip olmasına vesile olabilmektedir. Aynı zamanda eğitim ve öğretimin öne çıkarıldığı olay örgülerinin içindeki zengin kurgulama teknikleri saf zihni tasavvurdan öte işlev yüklenmektedir.

Dünya edebiyatında ayrı disiplinlerin aynı tür içinde toplanarak çoklu anlatım yöntemleriyle benzer bildirimlerde buldukları görülebilir. Bu çalışmada, eğitimin insanlık tarihi kadar eski diyalektik bir yönünden hareketle, farklı kültürlerle ait edebî eserler üzerinden okuma çalışmaları ve analizler gerçekleştirilmiştir. Ele alınan eserlerde, insanlık tarihi boyunca eğitim olgusunda önemli yeri olan farklı disiplinler; mitoloji, teoloji, akıl ve felsefenin aynı güzergâhta buluşmalarına dikkat çekilmiştir. Çalışmada bu disiplinler aracılığıyla aktarılan bildirimlerin bireyi, ardından toplumu yönlendirme hedefi öne çıkarılmıştır. Bunun yanında, adı geçen disiplinlerin edebî metinlerin kurgusunda adeta bir tebliğ unsuru olarak varlık göstermesine de özel önem

atfedilmektedir. İnsanın hayattaki anlam arayış sürecine, ardından kendini bilme macerasına inancı, akli, zevki, hayali de etki eder. Bu bakışla dünya edebiyatından alınan metinlerde belli yöntemlerle yinelenen duyusal, zihinsel bağ kurmalar eğitimi bütüncül benliğin varlığına işaret meselesi, makalede üzerinde durulan hususlardandır.

Bu çalışmada insanı eğitmeye, toplumu bilgilendirmeye yönelik farklı kültürlerin benzer sosyal koşullarında ortaya çıkan; 19. yüzyılda bir Osmanlı mütefekkeri, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin *A'mâk-ı Hayâl*; yine 19. yüzyıl Victoria döneminin ağır eleştirmeni İngiliz Charles Dickens'ın *Bir Noel Şarkısı* ve 17. yüzyılda, dönemin toplumsal, siyasal ve dinî konularına ağır eleştiriler getiren Fransız Voltaire'in *Mikromega* adlı edebî eserler izlek metinler olarak ele alınmaktadır.

A'mâk-ı Hayâl ve Bir Noel Şarkısı'nda Metafizik Eğitim Aracı Olarak Rüya

Edebî metinlerde, bireyden başlayarak topluma doğru öğreticilik vasfı olan, gerçek hayatta yaşanan veya gerçekleştirilemeyen/gerçekleştirilmesi istenen durum, olgu veya hadiseler yer alır. Edebî eserler mahiyetlerindeki farklılıklar, tekrarlar, zenginliklerle beraber rüyalar aracılığıyla aktarılır. Rüyalar; belli dönemlerde insanı tanıma, anlama hatta tedavi aracı olarak anlam kazanan karmaşık, metafizik olgulardır.

"Deneyime nazaran, kişiliğin araştırılmasında en iyi sonuçlar veren tanıma yolları ilk çocukluğa ait hatıralar, aile ve bireyler arasında hayaller, rüyalar ve marazi arzular doğuran dış faktörlerin mahiyeti ile ilgili geniş bir bilgidir. Hayat stiline isteyerek oluşturduğu rüya, sosyal duygudan uzak kalmaya çalışır ve bu mesafeyi temsil eder. Bununla beraber, sosyal duygunun fazla güçlü ve tehlikeli olduğu durumlarda, kendisinden kurtulmak için gösterilen çabalara karşı zafer kazandığı görülür. Ruh hayatının hiçbir zaman kesin kurallar ve formüller iletam olarak özetlenemeyeceği ortadadır" (Adler 2002: 12-47).

Alfred Adler, rüyaların hayata dair ipuçları verdiğini belirtir. Rüyaların, hayattaki sıkıntıların çözüm yeri olduğunu hatta sorunlara nasıl yaklaşılacağını bile gösterdiğini söyler. Ayrıca rüyalar, insanın davranış şeklini düşünceye dair gelişimlerini ve düşünce kalıplarını da belirlediği fikrindedir. Bunun yanında rüyalar, insanın dünya ile ilişkilerini belirler. Toplumsal iletişim, duygu ve güç yapılanmalarına rüyalar belirgin olarak etki eder (Adler 2004: 125).

Dünya edebiyatına ait metinlerde de kültürel farklılık olmadan rüya motifi, bireyin öz probleminden topluma uzanan eğitsel hedefteki doğrusal tekrarlarla aydınlanmalara işaret edecek şekilde kullanılır. Kahramanların ruhsal, siyasal ve sosyal durumlarına göre rüyalar küçük parçacıklı eğitim süreçlerine bölünür ve bütünsel dünya görünüşü kazanır. *"Rüyalarımız sadece 'bizim rüyalarımız' olarak birbirleriyle ilişkili değildir; aksine devamlı ve aralıksız bir bütün oluştururlar ve Kafka'nın bütün hikâyelerinin 'aynı yerde' geçmesi gibi, bütünsel bir dünyaya aittirler"* (Adorno 2016: 63). Edebî metinlerde alt ve üst seviyedeki ortak uygulamalarla rutinlerin eğitim ve erginlenmeye davet içeren rüyaların evrensel nitelikleri bile vardır.

"Edebî metinlerde sıklıkla karşılaştığımız 'rüya' motifinin birçok amacı vardır: önseme (foreshadowing) veya İlahî uyarı (God's warning); içsel yolculuk veya bilinçaltının dışa vurumu veya yazarın mesajlarını okuyucuya aktarmak adına kullandığı estetik bir araç. Bu bağlamda, edebî eserlerin biçim analizlerinde rüya motifinin açıklanması ve yorumlanması, eseri daha iyi anlamak amacı ile ön plana çıkmaktadır" (Kaya 2021: 451).

Yazıldıkları dönemde edebî yönlerinin yanı sıra toplum katmanlarında da ses getiren *A'mâk-ı Hayâl* ve *Bir Noel Şarkısı*'nda metafizik bir yolculuk olan rüya, bu maksada hizmetle kullanılır. Bu eserlerde belirli ve tekrar eden kodlarla rüyalar, bir çağrının karşılığıdır. Rüyalar, kendi kültürel dokularında ve hep İlahî uyarılarla tasarlanır.

Anlatmaya bağlı edebî eserlerde kahramanlar bir eğitim sürecine dâhil edilecekse hangi kültürden olursa olsun hayat şartları, ilgisi, eğitim seviyesi mutlaka göz önünde bulundurulur. Çünkü kahramanın hangi koşullarda yaşadığı olay kurgusu içindeki bildirimlere tesir eder. Filibeli Ahmed Hilmi, *A'mâk-ı Hayâl*'de olay örgüsünün merkezindeki Râci'yi sosyal hayatı hareketli, iyi eğitilmiş, aydın bir kişi olarak belli bir dönem çevresinden koparak bir yabancılaşma sürecinde gösterir. Eserin tamamında Aynalı Baba'nın bir çeşit mürşitliğinde Râci'nin rüya hâli olarak tanımlanabilecek süreçleri içinde, başından geçen metafizik maceralar bireyin yanında toplumsal bir tebliğ aracı olarak sunulur. Her ne kadar Baha Tevfik, *"Şehbenderzâde Hilmi Bey bilinen felsefe kitapçığıyla hiç de gençleri memnun edemeyen bir öğretici tuttu. Pozitif bilimler ve gerçeklerin*

araştırılması için açılmış taze dimağları İblis Behmen öyküleriyle, duvarlardan geçen, yedi kat göklere uçan perilere özgü masallarla doldurmak istedi" (Tevfik 1997: 62) şeklinde eseri ağır şekilde eleştirse de yazar, salt edebiyat yapma maksadıyla olay örgüsünü kurgulamaz. Eserde kullanılan 'ilim dili' iyi bir felsefe eğitimi alan kahramanın kimliğiyle bütünleşir. Nihayetinde, "Râci, esasen İslamlaştırılmış 'felsefe, Doğu ve Batı mistisizmi, Yunan mitolojisi, Budizm, Hinduizm, Zerdüşlük ve ezoterizmin' sınırlarında dolaşır" (Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi 2016: 15). Râci iyi eğitilmiştir, ama hayatın anlamını çözmede en önemlisi kendini tanımada eksik kalmış, ruh dünyası parça parça bir insandır. Onun için Râci'de kendini tanıma bilgisi gelişmediği için varlık, dünya hayatı, bu dünyada yaşananların uzantısı öbür âlemin varlığıyla ilgili de olgunlaşmışlık, inanmışlık seviyesinden bahsetmek mümkün değildir. Ahmed Hilmi, yanlış Batılılaşma sonucu toplumda meydana gelen gelenekten uzaklaşmaya, manevî değerlerden kopmaya dönemsel olarak dikkat çeker. Eserin ilk basım tarihi olan 1326/1908 dikkate alındığında çarpık Batılılaşma sürecinin yaşandığı II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı toplumuna dayatılan fikir akımları bu minvalde okunmalıdır. "Osmanlı toplumunda yeni yeni görülmeye başlayan materyalist görüşe karşı kaleme alınmış tezli bir eserdir. Bütün eser boyunca ruh ve kâinatın sırrı, yaratılışın gayesi araştırılarak maddeci görüşün sığılığı ve insanı saadete ulaştırmakta yetersiz kaldığı ortaya konur" (Birinci 2023). Bu süreç, aydın kesim arasında tartışmalar ortaya çıkarırken halktan yüzyılların birikimi değerlerinden vazgeçerek Batı kültürüne özdeş bir hayat şekillendirmeyi kabul etmesi beklenir.

Ahmed Hilmi, eserinde siyasî ve sosyal değişimlere tepki olması bakımından da geleneksel anlatımda yeri olan karşıtlıklardan, benzetmelerden, mübalağalardan dikkat çekici oranda faydalanır. Yazar, hayatın gerçeklerini mitik unsurlarla, masalsı anlatım tercihlerindeki alegoriyle sergiler. Esasında Ahmed Hilmi'nin anlatı tutumunu, içinde Şark kültürüne ait olağanüstülüklerin de olduğu eğitsel bilimsellik ile açıklamak gerekir. Bunun yanında, eseri tür olarak konumlandırmak bugün de zordur. Sadece *A'mâk-ı Hayâl*'de ne hikâye ne romana yakın bir anlatım olduğu ama açık anlatımlı bir türün mevcudiyetinden söz edilebilir. Ahmed Hilmi'nin ihtisaslaştığı alanlara göndermeyle yazar bir edebî eserin zengin anlatım çeşitliliğinde, mitolojik unsurlara ilaveten din, tasavvuf, felsefe hakkındaki eğitsel mesajlarını, muayyen bir ahlâk felsefesi içerisinde doğrudan ifade etmeye çalışır. Çünkü yazar da bilir ki,

"Edebiyat ile terbiye arasında çok sıkı bir münasebet vardır. Edebî eserlerin pek büyük bir kısmı, insanlara ahlâk ve terbiye vermek gayesiyle vücuda getirilmiştir. Mevlâna Mesnevi'sini, Yunus Emre Risaletü'n Nüşhiyye'sini, Nabi Hayriyye'sini, Namık Kemal piyeslerinden çoğunu, Ahmed Midhat Efendi romanlarını, Mehmet Akif Safahat'ını, Tevfik Fikret Şermin'ini ve Halûkun Defteri'ni ve daha birçok müellif, eserlerini, hep insanlara nasıl davranılması ve nelere inanılması lâzım geldiğini öğretmek maksadıyla yazmışlardır" (Kaplan 1989: 62).

A'mâk-ı Hayâl'de, eserin başkahramanı Râci'nin erginlenmesindeki eşik hadise; mezarlıkta gördüğü Aynalı Baba ile edebî, felsefî, tasavvufî muhabbet dolu sohbetine eşlik eden ve öz değerlerine ait olan ney sesi, dinlediği gazeller ya da içtiği kahvenin ardından gelen rüyalarıdır. Ahmed Râci'nin, dokuz gün boyunca gördüğü dokuz rüya; hakikati görme aracı olan ve sorularla şekillenen düşüncelerini, sükûnetli tefekkürlerini harekete geçirir. Râci'nin rüyalarında iç dünyasına yapılan yolculuğun nesnelere, ütöpik insanlar ve mekânlardır. Râci'nin yaşadıkları metafizik düzlemde akıl dışına veya olağanüstülüklerin varlığına rağmen akılla açıklanabilecek olana uzayan mekânlar, karşılaşmalar söz konusudur. Bir düşünme sanatının göstergesini eserinde sergileyen yazar, eserin henüz başında mürşidiyle tanışan Râci, Aynalı Baba ile arasındaki tanışma diyalogunda kahramanın eğitim sürecini başlatırken okura da iletilerini sunduğu görülür. Kahramanın ruhsal çıkmazlarından kurtulma basamağı, isminin mana değeriyle şekillendirilmeye çalışılır. "İsminiz nedir?" -Ahmed Râci. -Râci mi (gülerek) İnsanlığın ismini gasp etmişsiniz nurum! -Ne gibi? -İnsan türü o kadar âciz ve zayıf ve muhtaçtır ki, hayatı rıza ile sürdürür. Râci demek, insan demektir" (Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi 2016: 228).

İnsanın kendini bilme gereklerinden olan nefis ve beden ilişkisi eserin hemen her bölümünde ele alınır. Ahmed Hilmi, her uğradığı durakta diyaloglarıyla âlem ve insan ilişkisini merkeze alan dinî, felsefî ya da tasavvufî farklı inanç, düşünce sistemlerini toplumu oluşturan bütün bireylere değer atfedecek hitap ve iletilerle ifade eder. "Oğlum, ilim ve hikmetin kıymetini öğrenmek için yaya gideceksin, bir şey pahalı alınmazsa kıymeti anlaşılmaz" (Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi 2016: 258).

Hikmet bir değer olarak eserde, hem tasavvufî bir istilâh hem zihinsel hareketlenmeye vesile olacak yargılarla hem de duygusal tarafıyla öne çıkar. İnsan, varlığıyla âlemde her şeyin ölçütüdür. Eserde öznel nasihat

gibi gözükmesine rağmen herkese yönelik iyilik, güzellik, ahlak en büyük erdem olarak sunulur. Beşerî veya içtimaî gerçek hayatın yansımaları, *A'mâk-ı Hayâl*'de felsefî düşüncelerin, varlıkların ve tezat anlatımın bırakacağı tesirle bilhassa verilir. Buna hikmet bilgileri ve bireyin içinde yaşadığı değerler, çatışmalar da dâhildir. Yazar, sanatsal yön olarak eserde mikrodan makroya doğru kahramanın muhataplığını genişleterek bireyden topluma pozitif değer yüklemeye çalışır. Hürmüz, eserde Ehrimen ile savaşılan Tanrı'dır. Hürmüz'ün seslenişiyse insan nefsi ve hükmetmesi gereken duyguları üzerine hitaplar doğrudan verilir. Zaten Râci'nin maceralarında iyi-kötü diyalogu nefsinin yönelik bütün mücadelelerde üst üste tekrar edilir. Yazar Ehrimen'in (şeytan) dilinden sık sık tezatlıkları sergileyerek âdeta okuru ikna çabasına girer:

"Ey insanoğlu! Gözünüzü açınız, tabiatınızın gereklerini iyice düşününüz. Şairâne fakat aslı olmayan sözlere uyup ömrünüzü boşuna geçirmeyiniz. Gülünüz, eğleniniz, zevk ediniz, yiyiniz, içiniz. Dünyada yalnız iki talep, ikmaksat vardır. Kalanı yalandır. Bunun biri kibir, diğeri şehvettir. Bu iki talebe insanı sevk eden bencilliktir. Bu iki maksada ulaşmaya çalışınız. Nefsinizi her şeye tercih ediniz. ... Bu âlem biri diğeri yemek, mahvetmek üzere kurulmuştur. Her şey birbirinin tabii düşmanıdır. Birbirinin hurs ve tamah dişlerinden kurtulanları da bir gün geliyor ecel denilen büyücü ifrit yutuyor... İşte hakikat budur. Öne sürülenlere inanmayınız, benliğinizden başka mevcut zevkinizden başka amaç tanımayınız" (Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi 2016: 248).

Eserdeki nazım parçalarına yönelik edebî biçimci değerlendirmek yerine Ahmed Hilmi'nin dünya görüşü ve inanç dünyasında yer alan vahdet-i vücudçu bakışı, *A'mâk-ı Hayâl*'de birer ileti unsuru olarak kahramanın rüyalarındaki manevî yönelimlerde kendini gösterir: *"Hürmüz: Ey insanoğlu! Nur benim, bana gelin, benim olun, ben olun, nurun gereği olan güzellikler ile ahlaklanınız. Sakınınız, hemcinslerinizi nefsinize tercih ediniz. Buğuz ve haset, nifak ve gazap, gasp ve haksızlık, hırs ve haset gibi karanlıkların kötü özelliklerini nefsinizden kovunuz"* (Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi 2016: 247).

Eserde sosyo-kültürel değerlendirme ve iletilerden önce, bireye yönelik tasavvufî inşa, temel fikir olarak da ortadadır. Râci'nin varoluş bilgisinin temeli 'hiç'lik üzerinedir. Hiç'lik bir olumsuzluk değil, varlığın kaynağına erişen insanın özüne dönmesi ve varlığının bütünlenmesine işaretler eserde yer alır: *"Hiç dedim. Bu 'Hiç' yalnız durumu tariflen söylememişti, ağzımdan çıkan bu 'Hiç' sözü kâinatın vasfıydı. Bu âlemde her ne varsa benim sıfatımdır. Ben olmasam, bir şey olmazdı. Ben hep'im yahut hiç'im ben hiç'im yahut hep'im. Zaten hiç ile hep bir, bir şeydir! Lâkin fark cehaleti bir şeyi iki adla yâd ediyor"* (Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi 2016: 225-226).

Aynalı Baba, bir rehber olarak soruları, tefekkürüyle belli bir potansiyeli olan Râci'nin karakterini, ruh dünyasını şekillendirecek erdemleri sayar. Bu erdemler, bütün insanların ruhsal durumları ve kişisel yaşayışlarını doğrudan etkileyecektir. Yazar, metafizik yolculukla kahramanın teslimiyet ve tefekküre dair gizil güçlerini ideal insan tipini oluşturmak amacıyla yine girdiği mücadelelerdeki tezat kişi/varlık ve söylemler üzerinden tek tek sayar: *"Rehberinin sana öğrettiği mülayimlik, ilim, kanaat, dikkat, tevazu, sabır, hile gibi öldürücü olan darbelerin bana bir etkisi yoktur"* (Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi 2016: 253).

İnsan nefsinin gerçekliği, ilk yaratılış hikâyesiyle bilinmektedir. Olan, insanın nefsinin nispetle zayıflığıdır, oysa olması gereken kendini bilfiil yönetme ameliyesini gündeminden düşürmemesidir. Bu bakışla insanın kendini tanıması ve varoluş bilgisini gerçekleştirmesi için evvela şeytana uymaması gerekir: *"Ey insanlar Ehrimen (şeytan) denilen kötülük ifritini fenalık devini dinlemeyiniz. Sözleri yalandır. Hakiki kulluk kibir denilen aldatıcı fikre nispeten büyük bir zevktir. Nice manevi zevkler vardır ki, şehvet onların yanında nefret edilecek bir şey kalır. Ehrimen'in dediği benlik hayvana mahsus bir içgüdüdür. İnsanın benliği ahlaki denge ile düzenlenmelidir"* (Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi 2016: 248).

Edebî eserler insanın hakikatini anlattığında, esasında tek doğruya işaret etmiş olur. Rüya motifiyle insanın gerçekliğine gönderme yapılırken bu eserlerde bireye, dolayısıyla topluma nüfuz vardır: *"Sanat ve edebiyat, insanı ideolojilerin tek doğrularından, körleştiren-sağırlandıran kalıplarından söker alır, ona zengin bakış açıları kazandırır, dünyayı çeşitli açılardan görmeyi, kavramanın yollarını açar"* (Özbek 2018: 84). Hakikat tektir. Yazar, onu felsefe, din, tasavvuf aracılığıyla verir. Hakikat ve duygular önemlidir, öğretilir. Görülenlerin arkasındaki hakikati anlamak için nefse hâkim olmalıdır. İnsanın kendini arındırması, nefsinin önüne geçmesi, kalpteki şehvetin ve isteğin yok olması gerekir: *"Hiçlik zirvesine insan türünün binde, yüz binde biri çıkamaz. Zira ona çıkmak için insan kendine hâkim olmalı, bir kalpte emel olursa yollarda kalır"* (Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi 2016: 233). İnsanın hiçlik makamına varan dinamik yol, var olma süreci yani kendini bilmek bilgisi yönünde attığı/atacağı adımlarla alakalıdır.

Charles Dickens'ın *Bir Noel Şarkısı* (1843) adlı eseri, endüstrileşmeyle başlayan makineleşmenin arttığı, kötü yönetimle toplumsal bir kaosun yaşandığı Viktorya döneminde yazılır. Bu dönem, İngiltere'de, bilhassa, ucuz çocuk işçilerin çoğaldığı, sınıfsal farklılıkların arttığı bir zaman dilimidir. İnsanların kutsal değerlere, birbirlerine saygısı kalmamıştır.

"Viktorya çağının refah günlerinde paralı sınıfların ve sanayide kalkınmayı sağlayanların işledikleri büyük cinayet, emekçileri çirkinliğe, çirkinliğe ve gene çirkinliğe mahkûm etmekte: Bayağı biçimsiz bir çevre: çirkin ülküler, çirkin bir umut, çirkin bir sevgi, çirkin giysiler, çirkin mobilyalar, çirkin evler, çalışanlarla işverenler arasında çirkin ilişkiler. İnsan ruhunun, ekmekten fazla güzelliğe gereksinimi vardır" (Demir 1998: 10).

Toplumsal adaletsizliğin yaşandığı bu döneme gönderme yapan eserde, zenginler Hristiyan kültürünün vazgeçilmez kutlaması olan Noel'e hazırlanırken fakir halk, düşkün ve kötü şartlarda yaşamaktadır. Romanda, *A'mâk-ı Hayâl*'de olduğu gibi alegori ve bilhassa 'evvel zaman içinde' (Dickens 2020: 3) şeklinde başlayan masalsi bir hava da söz konusudur. Metafizik bakış açısıyla rüya yönteminin kullanıldığı anlatım tercihinde Dickens, halkı uyandırma yöntemini hayaletler (ruh) aracılığıyla yapar. Eserin başkahramanı Scrooge zengin, bencil, kibirli ve cimri bir tefeci olarak toplumsal uyanmanın aracı kılınır. Kahraman, üç hayaletin rehberliğinde rüya merkezli metafizik olağandışı maceralarla bir dönüşüm ya da erginlenme süreci yaşar. Bu eğitim süreci bazı mitlerdeki varlıkların yaşadığı veya dinî eğitimlerden sonra gerçekleşenlerden farklıdır.

Yazar, olay örgüsündeki kırılmayı Scrooge'un emrinde düşük bir ücretle çalışan Bob Cratchit'e Noel hazırlıkları ve kutlamalarına karşı alaysı tavırlar takınıp onu aşağılamasıyla başlatır. Ele alınan diğer eserlerde olduğu gibi yer yer zıtlıklardan faydalanılan anlatım çeşidinde bildirimlerini zenginlik-yoksulluk (Dickens 2020: 4) üzerinden temellendiren yazar, Noel'le birlikte insanların eşitlendiği fikriyle inancının köklerinden gelen bildirimler aracılığıyla sosyal eleştirisini ortaya koyarak gerçekleştirir: *"Koca senenin sonunda kadınlarla erkeklerin o sınımsız kapalı kalplerini özgürce açmaya gönüllü olduğu, kendilerinden yoksulları sonu mezarda biten bu yolculuktan başka yolların yolcusu gibi değil, kendilerine eşit gördükleri bir zaman. İyi ki Noel var!"* (Dickens 2020: 5).

Kahramanın metafizik durumu, Dante'nin *İlahi Komedya*'sında olduğu gibi "gece yürüyüşü" şeklinde (Dickens 2020: 2) aktarılmaya çalışılır. Bir zamanlar kendisi gibi insanlara ve topluma duyarsız, açgözlü iş ortağının cesedi, azap içindedir. Ölü ortak Jacob Marley'in rüyasına gelmesi ve Scrooge'un yaptığı hatalar ve yaşamanın yanlışlığı üzerine uyarmasıyla bireysel ve toplumsal iletiler başlar. Bu durum, kahramanın da dönüşümüne işaret eden unsurdur. Eserde karikatür bir tip olan Scrooge'u birer sembol değer olarak üç ayrı zamandan (geçmiş-gelecek-şimdiki zaman) gelen üç ayrı hayalet ziyaret eder (Dickens 2020: 5). Üç hayaletin zamansal temsiliyetiyle sembolik olaylar ve insanlarla karşılaşan kahramanın bütün rüyaları, Hristiyanlıktaki Noel ruhunu aşılama maksatlıdır. Yardımlaşma, merhamet, şefkatli olma üzerine kahramanın çocukluğundan başlayan süreç, yaşadığı zamana kadar gelir: *"Charles Dickens, bu bağlamda, 'rüya' motifini hem hikâyenin kurgusu olarak hem de karakter analizi için kullanmıştır. Scrooge'un gördüğü üç rüya geçmişin gölgeleri, şimdiki zaman ve gelecek ile ilgili bilgi verirken aynı zamanda Scrooge'un huysuzluğunun sebeplerini yansıtan estetik bir araçtır"* (Kaya 2021: 455).

Charles Dickens'ın eserinin amacı sosyal bir propagandadan ziyade, sosyal hizmet maksatlı uyandırma, yani tebliğdir. Yazarın evvela materyalist Victoria döneminin zengin, acımasız insanlarına başta ölüm korkusunu vermeye çalıştığı görülür. Buradan hareketle Dickens, din duygusundan kültürel bütün değerlere uzanan bir dönüşümün gerekliliğini sembollerle ileterek toplumsal adalet duygusunu harekete geçirme arzusunu yansıtır. Yazar eserinde, Noel'i o kadar olumlayarak anlatır ki eser yayımlandığında büyük bir yankı uyandırır; bugüne kadar gelen Noel kutlama ve yardımlaşmalarının temelini attığı bile iddia edilir: *"Noel'de kavga olmaz. Dükkânlarda çalışanlar o kadar içten ve candandı ki önlüklerini arkadan tutan parlak kalpli tokalar âdeta Noel kargalarının galayabileceği kendi kalpleri gibiydi"* (Dickens 2020: 45-46).

Belirtildiği gibi Dickens, dinî duygulardan dolayı eserini okuyan kimsenin kendini dışlayamayacağı, ölüm gerçekliğine sürekli gönderme yapar. Bunun için insanlara yardım etmeden ölen, kibirli ve cimri insanların mezarda çektikleri acılarla ilgili eserde ara vermeden dramatik anlatımlar sergiler. *"Hepsinin çektiği acının*

sebebi ortaktı; insanlara el uzatmak, yardım etmek istiyorlardı ama bu kabiliyeti sonsuza kadar kaybetmişlerdi” (Dickens 2020: 20) ifadelerini kullanan yazar, dünyada iken iyilik yapmayan ve eserin ana karakterinin hayalet diye adlandırdığı kişilerden birinin ayaklarının zincirlenmiş hâlinin sebebini sorduğunda, “Hayatımda ördüğüm zincirleri taşıyorum” (Dickens 2020: 17) serzenişini, insan-hayat-akıbet üçlemesine göndermedir.

Charles Dickens, eserdeki kahramanı Scrooge’un hayattayken arkadaşı olan başka güçlü bir iş adamını, eli kolu bağlı ve zincirlere vurulmuş acınası hâlde gördüğü rüyasını da aktarır. İş ve kazanç üzerine yapılan diyaloglar, toplum yapısını şekillendirme, zenginle fakir arasındaki açığı kapatma maksatlıdır: “Bu fani dünyada hayatın, kendi küçük alanında iyilikler yapan bir Hıristiyan ruhun faydalı olabileceği her şeye yetmeyecek kadar kısa olduğundan bîhaber. – İş mi? Diye haykırdı hayalet. Benim işim insanîyet, toplum refahı, yardımseverlik, inayet, hoşgörü ve cömertlik olmalıydı” (Dickens 2020: 18).

Charles Dickens’in *Bir Noel Şarkısı* adlı eserinde olduğu gibi tarihsellikte toplumsal belge niteliğindeki edebî eserler, âdeta insana yönelik sorumluluk bilinciyle yazılmışlardır. Çünkü insana kendini tanıtmaya, bağlanması gereken değerleri gösterme ve yaşantısını değiştirme anlamında doğrudan etkileri söz konusudur. İncelenen farklı kültür ve dönemlere ait edebî eserlerde, yargılar bireyin ve toplumun aynası niteliğindedir. “Edebiyat eseri bir varoluşu ifşa etmeye çalışır. Edebiyatın işlevi, varoluşa, başka varoluşların nüfuz etmesini (onun üzerinde egemenlik oluşturmaları anlamında değil, onunla kaynaşmaları, onu anlamaları ve eğer denebilirse, kendilerinde yeniden üretilip yeniden yaşamaları anlamında) sağlamasıdır. Edebiyat eseri, insana insandan haber verir, hep bir yaşantının tanıklığını yapar” (Taşdelen 2006: 51).

A’mâk-ı Hayâl ve *Bir Noel Şarkısı*’nda güçlü hayallerle süslenen eserlerin sonunda kahramanlar sorgulamayla, tefekkürle yazarlarının hedefledikleri basiret sahibi birey olmaya örneklik teşkil ederler. Bu sonuç, kahramanların metafizik yolculuk, rüya veya akıl yürütmeye âdeta bireyin kutsî melekelerle sahip olmasıyla neticelenir. *A’mâk-ı Hayâl*’de kahraman, son rüyasında büyük filozoflar, peygamberler diyaloguna şahitlik eder. Kahraman, kendilik bilgisine -âdeta varlığı anlamlandırarak ulaşır- hiçliği tadar. Râci’nin bir saadet boşluğunda hakikatleri idrakle ulaştığı kemâlat seviyesi Buda’nın dilinden verilir: “-Ey Beşeriyet! Saadet, yokluğun güzel isimlerindendir! Nirvana! Ey Beşeriyet! Nirvana!” (Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi 2016: 307).

Charles Dickens da gördüğü rüyalarla gafletten, sosyal duyarsızlıktan uyanan ve yardımlaşma güdüsüyle hareket etmeye başlayan kahramanı Scrooge aracılığıyla okurlarına, son mesajlarını yardımlaşmayla mutluluğa ulaşılacağına dair nasihat odaklı şekilde verir:

“Kiliseye gitti, sokaklarda dolaştı, bir oraya bir buraya koşuşturan insanları seyretti, çocukları sevdi, dilencilerle konuştu, evlerin mutfaklarına, pencerelere baktı ve her şeyin ona zevk verdiğini düşündü. Bu dünyada iyilik uğruna yapılan şeylerin başta hep alayla karşılandığını, gülüp geçenlerin gözlerinin açılmayacağını biliyordu ve kötülüklerini daha fena şekillerde göstereceklerine, gözlerinin kenarlarını kırıştıran sırıltılarla bakmalarının daha iyi olduğunu düşünüyordu” (Dickens 2020: 83-88).

Akla Dayalı Öğretilerin Bir Tebliğ Aracı Olarak Mikromega’da Kullanılması

İnsana hakikatleri göstermek ve eğitmek için muhakemesi akılla yapılan bir çeşit tebliğ yöntemi tarih boyunca önemli bir yöntem şeklinde benimsenmiştir. Edebî eserler de bu yönetime yine aracı konumunda olmuşlardır. Bazı düşüncelere göre zaten vazifesi de budur. “Bir eser, üslûpla birlikte düşünceye de önem veriyorsa, ilerlemeye katkıda bulunur. İlerleme, insan aklının ilerlemesidir ve bu da kendini bilim, felsefe ve sanatta gösterir. Sadece üslûbu güzelleştirmek için ortaya konulan eserlerin ilerlemeye bir katkısı olmaz” (Gündoğan 1999: 202).

Fransız Voltaire’in felsefesinde rasyonalizm, şüphecilik öndedir. İyi bir felsefeci olan Voltaire’in *Mikromega* adlı yedi bölümden oluşan kısa hikâyesi, Ahmed Midhat Efendi tarafından tercüme edilmiştir. Ahmed Midhat Efendi eserle ve yazarıyla ilgili; “Meşhur hakîm Voltaire’in işbu hikâyesi, ‘roman filozofik’, yani ‘hakîmâne hikâye’ unvanına hakikaten layıktır. Voltaire’i böyle insanları eğitmede bir üstad örneği olarak kabul edersek, din düşmanı ve hükümet düşmanı diye kabul edenlerden daha pek çok ziyade faydasını görürüz” (Ahmed Midhat 2013: 231-350) şeklinde hüküm verir. Bu değerlendirmeye ilaveten eserin tercüme edilme maksadı da İlahî kudretin, bir ve tek oluşu üzerinden okunması gerekliliğine dair cümlelerde saklıdır: “Samedâni kudreti Voltaire’in ne surette değerlendirdiğini göstermekten ibaret bulunduğuna göre tercüme suretimiz dahi bu maksada yeteri derecede hizmet edebilir” (Ahmed Midhat 2013: 231).

Voltaire'in akıl yürütmesinde görülemeyenin varlığına iman gücü ve vahdete işaret eden deliller söz konusu edilir. Öncelikle Ahmed Midhat Efendi'nin çevirisi olan metafizik seyahat temeli üzerine gerçekleşen kısa hikâyede, Satürn'ü cüce filozofla yaptıkları dünya gezisinde filozofun görülmeyenin varlığından bahsedilemez imasına Siriuslu Mikromega'nın, "*Zira beşinci derecede olan bazı küçük yıldızları siz o mini mini gözleriniz ile göremiyor iseniz de, ben pek açık olarak görebiliyorum. Siz göremiyorsunuz diye o yıldızların mevcut olmadıklarını hükme inkân var mıdır?*" (Ahmed Midhat 2013: 242) cevabı akıl yürütme, araştırma, öğrenme ve inanma arasında kurduğu bağla manidar hâle gelir.

Hikâyenin kahramanın Sirius yıldızı sakinlerinden bir delikanlı Mikromega'dır. Arzu ettiği tek şey, öğrenmektir (Ahmed Midhat 2013: 235).

Eserin, "Sirius Yıldızı Âleminin Ahalisinden Birisinin Satürn Yıldızına Seyahati" başlıklı kısmında kahraman bilhassa olağanüstü fiziksel görünüşü, yaşı ve ilmi yönü olan bir kitap vesilesiyle tanıtılır:

"İsmi, 'Mikromega' olup boyu sekiz fersahlık mesafeye eşit olacak kadar yüksek idi. 'Sekiz fersah' dediğim zaman yirmi dört bin geometrik adım demektir ki, her adım dahi beş ayağa denktir. Bu zatın beli elli bin ayak kadar devrinde olmak lazım gelir. Mikromega dört yüz elli yaşına gelerek artık çocukluğundan çıktıktan sonra çapı yüz ayak bile olmayan ve alelade mikroskoplar ile görülemeyen birtakım böcek ve haşereleri anatomilerini incelemek için keserek bir güzel kitap telif eylemiştir" (Ahmed Midhat 2013: 232-233).

Eser, ismiyle müsemma bir şekilde mikro ve makro ölçekteki varlık ve nesnelere üzerinde dini, aklı ve bilimi önceleyen tartışmalar, iddialar üzerine kurgulanmıştır. Masalsı ya da mitik kahramanları hatırlatır nitelikte *Mikromega*'da canlılar, irilik ve cücelik vasıfları insan algısından farklıdır. Örneğin, kahraman filozof Mikromega, Satürn'ü cüce filozof ile üçüncü bölümden itibaren beraber seyahat etmeye başlarlar. Jüpiter ve Mars gibi gezegenlere uğrar, mütalalarda bulunurlar. Voltaire, dünyanın etrafını otuz altı saatte dolaşan iki filozofun (Ahmed Midhat 2013: 201-241) dünyadaki varlık ve nesne karşısında kendi fiziksel durumlarını ilginç cümlelerle ifade eder: "*Akdeniz su damlası, Büyük Okyanus gölceğiz, Amerika kıtası köstebek yığıntısı, Büyük Okyanus'a girdikleri zaman deniz Satürn'ü cücenin ancak dizleri altına kadar gelmiş ve Siriuslunun ise topuğu ancak ıslanmış idi*" (Ahmed Midhat 2013: 241).

Eser, Voltaire'in akılcı deliller getirmeyi hedeflediği olay örgüsüne, kahraman Mikromega'nın yaşadığı yıldızda öne sürdüğü, iki yüz yirmi sene tartışması devam eden, sonunda haklı çıktığı, onun karşısında cahil ve müşkülpesent ruhanî liderin sekiz yüz sene müddet uzlete mahkûm edildiği bilimsel bir meseleyle başlar. Tartışma konusu, "*Sirius dünyasındaki pirelerin yapılarının sümüklü böceklerin yapılarına benzer olup olmadığı meselesinden ibarettir*" (Ahmed Midhat 2013: 233). Ahmed Midhat Efendi'nin mütercim olarak eserin giriş kısmında belirttiği gibi Voltaire bu hikâyede, "*Samedâni kuvvet ve kudreti fenlerin delaletiyle hayrete düşkün muvazenede bulunmaktadır*" (Ahmed Midhat 2013: 231). Bunlara ilaveten, Ahmed Midhat Efendi, eserin son bölümdeki "Voltaire" başlığı altında, yazardan bahsederken yaşadığı dönemde din adamlarının haksızlığı karşısında eğitici duruşundan ve eserleriyle toplumsal uyarıcı, eğitici bir rol üstlenmesinden uzun uzun bahseder: "*Voltaire'de temelde iki hizmet görülür ki, birincisi insanları papazların zulümlerine ve ikincisi insanların birtakım batıl inançlarla siyahlığı artmış olan cehaletine karşı ikaz etmiş bulunmasıdır*" (Ahmed Midhat 2013: 351).

Eserde Mikromega, ilahî kudretin sonsuzluğuna dair iddiasını genişletmek için gezegenden gezegene seyahate başlar. Hikâye, yaşanan âlemin temel bilimsel tezinden yola çıkarak kurgulanmıştır. Yazar, duyguya dair her şeyi atlayarak yazdığı hikâyesinin metafizik yolculuktan öte bir şey olduğunu aktararak yaptıklarının güneş ışınlarından bir ışın veya kuyruklu yıldızla küreden küreye seyahat etme şeklini tarif eder. Öyle ki, Voltaire belli standartlarla yaşayanların bunu anlamayacağını ima ederek (Ahmed Midhat 2013: 233) aklı ve düşünceyi önceliğini belirtir. Bu eserde de tezatlar üzerinden dünyalık algılar ortaya konulur. Yazar, Satürn yıldızındaki ahalinin cüceler, 'toise'den oluştuğunu söyler. Satürn'ün cüce ahalisini, kendi cesametiyle kıyaslayan devasa vücutlu Mikromega, Satürn akademyası başkâtibiyle dostluğunu uzun uzun anlatır. İki filozof, birbirlerine bildikleri ve bilmedikleri birçok şeyden bahsederler. Bu diyalogla yazar, okurlarına düşünmeye, akıl yürütmeye dair iletilerini gündemde tutar.

Mikromega'nın etrafındaki tabiatla ilgilenme şekli benzetmelerden, duygulanımlardan öte, öğrenme merkezlidir. Kahramanda akıl, bilgi üretmek veya bilgiyi kullanmak için her an hazırdır. Kahramanın seyahatleri

esnasında gördüğü bilinen veya bilinebilir varlıkların abartılı anlatımında onların ömürleri, ihtiyaçları, fiziksel özellikleri akıl yürütmenin sınırlarını zorlar. Fakat muayyen olamayan bu durumlar kahramanı daha çok ilgilendirir. İlginç olan ise mitolojilerde, masallarda karşılaşılacak kahramanlar, hep akılcı yorumlar yaparlar, dinî yönü olan yargılarla insanlara hep öğretici iletiler sunarlar. Eserdeki bilimsel yorum ve değerlendirmelerin arkasından kahramanın seyahatleri esnasında gördüğü bütün mahlûkatın hep "*gerçek ihtiyaçlarından ziyade arzularının olması...*" (Ahmed Midhat 2013: 236) söylemleri ise Voltaire'nin romantik bakışının göstergesidir.

Mikromega'daki çoğu bildirimde, düşünce ve akılla anlatılan nosyonların hepsi ahlaki, felsefi ve metafizik derinliktedir. Yazar, insanın varoluş problemi ve kendini tanıma sürecini değerlendirirken evrensel bir platform kurar. Bu da edebiyatın içindeki betimlemeler, öykülemeler insanda yeni sorgulamalara, kavrayışlara ve yorumlara imkân tanımak için vardır, düşüncesini destekler: "*Edebiyat, duyguları açığa çıkaran, ortaya koyan, onları irdeleyen, insan duygularını derinden betimleyen bir etkinlik olarak insan varoluşunu aydınlayabilecek önemli ipuçları vererek bir bakıma insanları birbirine daha yakından tanıtmaya görevi üstlenir*" (Koç 2015: 111).

Voltaire, kahramanı Siriuslu Mikromega aracılığıyla her ne kadar metafizik ölçüde eserini soyutlamalar üzerine kurgulasa da hakikatte, insanın varlık olmak bakımından gerçekliği diyaloglara yansır. Mikromega ile Satürn'ü filozof arasındaki sohbet buna örnek gösterilebilir. Mikromega'nın "Siz kaç sene yaşarsınız?" sorusuna cevaben Satürn'ü "Ah! Topu topu güneşin beş yüz büyük devri kadar yaşarsınız. Âdeti doğar doğmaz ölmek ne demek?" der. Bu ifade üzerine yazar, dünyadaki insanlarla ilgili öğretici ve uyarıcı mesajını Satürn'ü filozof aracılığıyla vermeye başlar. Kahraman, sonsuzun içinde zerreye karşılık gelen ben'ini zaman ve mekândan sorgulamalardan soyutlayarak selamete çıkarır: "*Varlığımız vehmedilmiş bir nokta, ömrümüz bir an, dünyamız ise bir zerre demektir. İnsan biraz bilgi edinir edinmez ve henüz elde ettiği malumatı üzerine tecrübeler ve uygulamalara başlamak için vakit bulamaksızın ölüm gaflete getirip hücum eder. Büyük bir okyanus içinde bir damla suyum*" (Ahmed Midhat 2013: 237).

Ahmed Midhat Efendi'nin edebî eserden anladığı vasıflarda Mikromega'nın, Satürn'ü cüce filozof ile insan ömrü üzerinde sohbetinin her bir cümlesinden bilimsel değerlendirmeler, veriler çıkar. Doğrudan ya da salt, dinî ve felsefi unsurlar olmadan insanlığın hakikati kavramasına yönelik iletiler, yine iki filozof arasındaki metafizik yolculuğun her safhasında okurlara aktarılır: "*Her hususta Sübhâni hikmete hayran oluyorum. Aslında her tarafta bir fark görüyorum. Sizin küreniz küçüktür. Ahalisi de küçük, dış ve iç duyularınız azdır. Eşyanızın da özellikleri az görülüyor. Bu uyum, bu intizam ise hep Rabbanî hikmet üzerine bina edilmiştir*" (Ahmed Midhat 2013: 237).

Voltaire'in eserinde dikkat çeken en önemli husus, ne tamamen soyut fikirlerle ne de tamamen akıl yürütmelerle iletilerini toplamasıdır. Esasında, yazarın dikkati, insan ve onun varoluşu üzerinedir. Hikâyede ruh ve beden ilgisi üzerine yapılan yorumlarda bu, açıkça görülür. Mikromega ve Satürn'ü cüce, iki filozof, Baltık denizinde böcek diye adlandırdıkları tonlarca ağırlıktaki balinaları, mikroskobik haşereler olarak isimlendirirler. Ardından okyanustaki bir gemiyi tırnağıyla alan Mikromega, tezat bakış üzerine kurduğu değerlendirmesinde Allah'ın kudreti ve insandaki ruh arasında bağı, cevher-zerre ilişkisi üzerinden kurar:

"Hareket ediyor, acaba onun da fikri, özgürlüğü ve iradesi olup olmadığını ve küçük bir vücut içinde ruhi özellik bulunabilmesinin mümkün olamayacağına karar verildi. İnsanların boylarını tahminen beş ayak olmak üzere farz ederek on ayak devrindeki bir kürenin üzerinde boyu bir parmağın altı yüz bin kısımdan bir kısmı kadar olan hayvancık ne nispette kalır ise bizim dahi dünya üzerindeki nispetimiz ondan ibaret kalır. Samedânî kudrete nispetle böyle vücutların mevcudiyeti de mümkündür. Hayvanlarda ruha benzer bir şey isnadı dahi akıllara sığmayacak kadar imkânsızdır" (Ahmed Midhat 2013: 244-247).

Yıldızlar arasındaki seyahatin ardından dünyaya gelen iki filozof, okyanusta rastladıkları yukarıda bahsi geçen tırnağıyla aldığı gemideki insanlar üzerine yorum yaparken yine Allah'ın kudretiyle dünyada zerre miktarında olan insana düşünme kabiliyeti, fikir ve zekâ vermesine hem şaşarlar hem de insanın nefesine düşkünlükteki acizliğini ima ederler. Çünkü onlara göre âlemin sonsuz büyüklüğü karşısında ancak cüsse bakımından iri olanların akli olabilir. Bu noktada yazar, akli veya yapabilme erkini belli koordinatlarla insana özgü olmadığını evrensel nitelikte söylemlerle uyarı içeren ifadelerle gündeme getirir: "*Mikromega dedi ki: 'İnsan kendi zahiri büyüklüğüne asla mağrur olmamalıdır. Ey Hâlik-ı Cihân! Böyle göz ile görülemeyecek kadar*

küçük olan mahlûkata dahi fikir ve zekâ ihşan buyurmuşsun! Senin kudret ve kuvvetine nispetle en büyük bir şeyi yaratmakla en küçük bir şeyi yaratmak dahi sanatça eşittir" (Ahmed Midhat 2013: 250).

Voltaire, edebî heyecan uyandırma, karmaşık imgelerle hatta estetik kaygıya düşmeden insanın kendini ve yaratıcısını tanıma sürecindeki problematiği, bir edebî eserin bilimi ve felsefeyi ne kadar destekleyebileceğini ispat edercesine inancıyla birleştirerek okura iletir:

"Ey Cenâb-ı Hakk'ın yaratıcı maharetini göstermek için yarattığı zeki böcekler! Kendi küreniz üzerinde mutlaka gayet masumane zevkler ile bahtiyar olmaktadır. Zira cüssenizin küçüklüğüne göre baştan ayağa somutlaşmış zekâ demeksiniz. Kısacık ömrünüzü mutlaka muhabbet ve tefekkürlerle geçirirsiniz. Meleklerin ömrü dahi böyledir. Hakiki bahtiyarlığı hiçbir yerde görmemiş idim. Şüphe yok ki buradadır" (Ahmed Midhat 2013: 251).

Buradan hareketle eserdeki kavramsal ve düşünsel yapı, kişiler, olaylar çerçevesinde gizli bir akıl yürütme ve yine felsefi yorumlarla verilir. Kahramanların ve mekânların olağanüstülükleriyle yazar, küçük psikolojik tahlilleri, akıl yürütmeyi hep önde tutar. Voltaire eserinde, insanın düşünme ameliyesini bilfiil gerçekleştirmesi için akla; duygulara da vahdet inancından ve metafizik düzlemde yaşananlarla yer vermiş olur. Aslında duygu da akılla harekete geçecektir. Bu bakış, felsefe düşünce sistemlerinde akli önceleyen birçok filozofun, mütefekkirin zaten iddiasıdır. "İnsan bir bütün halinde yaşamını bu temel ilkeyi esas alarak inşa ve tanzim etmek durumundadır. İnsan ise, akıl kuvveti sayesinde bu kaynak ve örneklikle irtibat kurup ilgili yasalara/normlara ulaşabilen ve bunlar vasıtasıyla hayatını tanzim eden/etmesi beklenen bir varlıktır" (Türker; Aksu 2018: 41).

Voltaire'in dünya dışı, daha doğrusu uzaylı iki filozofla Allah'ın kudretini anlatması, bilime ve akla inancını tesis eder. Yazar, bir taraftan da insanın yaratıcı karşısında acziyetini ifade ederken okurlarına âdeta dinî, felsefi öğelerle yazılmış vaaz üslubunu da gösterir. Seyahatleriyle gördüklerinden yola çıkarak her seferinde akıl yürütme gücüyle yazar, her şeyin hakikatine vasıl olunacağını samimi hisleri ve teslimiyetiyle aktarır:

"Maddi cevherden yoksun ve yalnız varlıkları akılda mevcut birtakım cevherler daha vardır ki, onların varlığında şüphem yoktur. Fakat cevherlere dahi bir fikir ve zihin verebilmenin Cenâb-ı Hakk için imkânsız olduğunu farz etmek benden uzaktır. Ben Samedâni kudretin hayranıyım. Samedâni kudrete hudut çekmek bana ait değildir. Ben hiçbir şeye kesinlikle hükmetmem. Yalnız bizim düşündüğümüzden daha çok sınırlar olabildiğine itikat etmekle yetinirim" (Ahmed Midhat 2013: 254).

Yazar, bu ifadelerde Allah'ın kudretiyle var olan sonsuz âlemin sınırlarını ve insan varlığını apriori şekilde temellendirmekten uzak olduğunu okuruna göstermek istemektedir.

Sonuç

Toplumsal ideallerin gerçekleşmesi için kültür kurucusu olan insanın yüce değerlere ait kaynaklarından ve eğitici metinlerden haberdar olarak bilgi üretimine katkısı önem arz eder. Toplumların kültürel tarihlerine bakıldığında birey eğitiminde edebiyat, mitoloji, din, akıl ve felsefe öne çıkan disiplinlerdendir. İnsanın gelişim sürecine ait her türlü duygusu, düşüncesi, hâli, hareketi, davranışı, kültürel değerleri farklı dönemlerde ürettiği sanatsal faaliyetlerle rahatlıkla takip edilebilir. Edebî metinler, kültürün mimarlarından bir sanat dalı olarak farklı çağlarda bireyden topluma ayna vazifesi görmüştür.

Edebî metinler; dinî nitelikteki öğretici metinlerin veya felsefenin kuru kavramlarını ya da soyut anlatımları ile gerçekleştirmeye çalıştığı insana yönelik eğitsel süreci kurmaca, hayal ve estetik değerlerle daha kolay yapar. Edebî eserlerde insanın kendini tanıması, dünyaya ve bütün varlıklara karşı aldığı tavır ince düşünülmüş, estetik değerlerle bütünlenmiş ilkçağ eserlerinden beri hep var olmuştur. O zaman, edebiyat bir anlatı türü olarak tebliğ veya ileti vazifesini baştan beri yapmıştır, denebilir. İnsanı eğitime meselesi yazarların başkalarına bilinmeyenleri anlatma, dünyadaki mevcut algıları değiştirme, reddetme, insanı uyandırmaya yönelik bildirimlerini estetik hassasiyetle eserlerinde var etmeleriyle söz konusu olmuştur.

Çalışmada değerlendirilen farklı kültürlere ait eserlerde terminolojik olarak aynı yöntemler kullanılmış ve benzer sonuçlar hedeflenmiştir. Üç eserde de varsayılan ortak hedef, bireye ve topluma yönelik eğitimidir. Bu eğitim, bireye karakter kazandırmak, bireyi olgunlaştırmak ve topluma değer katmak maksadıyla edebî eserlerle yapılabilmektedir. Rüya motifine, mitolojiden, masallardan mülhem alegorik kurgulamalar ve kahramanlar eşlik

eder. Metafizik tekniğin yanında eser anlatımlara din, bilim, akıl ve mantık insanın eğitim süreçlerinde aracı olacağı gösterilir.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, Osmanlı Devleti'nin siyasî olarak Batılılaşma sürecine işaret eden 19. yüzyılda yaşamış bir fikir insanıdır. Ahmed Hilmi, son dönem entelektüellerinden biri olarak sosyal hayattan bağlarını koparmadan beşeri bilimlerle de meşgul olmuştur. Yazar, *A'mâk-ı Hayâl*'in düşünsel arka planını, yaşadığı dönemin değişen şartlarındaki maddiyata karşı manayı öne çıkararak oluşturur. Edebî eserin gayrişahsi olamayacağı düşüncesiyle yazar, çağının önünde giden *A'mâk-ı Hayâl*'de, kendi kültürel inanç sistemini, bireyden topluma doğru metafizik öğretime faaliyetini öne çıkarmayı başararak gerçekleştirir.

Charles Dickens, *Bir Noel Şarkısı*'nda Victoria dönemindeki haksızlıklara susmayacağını ispatlar. Yazar, edebî eserin faydacı olması gerektiğini gösterircesine eserindeki her kurguda, topluma Noel kutlamalarından yola çıkarak eğitici mesajlar verir. Bireyin ve toplumun insana karşı duyarlılığının harekete geçmesi için sanat aracılığıyla toplumsal yarar için uğraşır ve dönemselsel gücünü hissettirir.

Voltaire, *Mikromega*'da vahdet inancını doğrudan ortaya koyar. Yazar, akıl ve duygunun öneminin insanla okunması gerektiğini iddia eder. Felsefî düşünce aktarımları metodoloji ve terminoloji bağlamında kuru bir dildir. Voltaire, eğitsel edebî eserinin neredeyse birçok yerinde benzer cümleler kurmasına rağmen kahramanlarıyla, olay örgüsüyle düz ve kuru anlatımı kırmaya çalışır. Çünkü Voltaire'in toplumu bilgilendirme, aydınlatma isteği bir ideolog olarak çalışmasında ve her cümlesinde kendini gösterir.

İnsan, varlığıyla hakikati temsil eder. Evrensel düzlemde düşünürler, mütefekkirler ve dahi yazarlar yaşadığı zamana, insana ve olaylara duyarlılıklarıyla bilinirler. Zamanlarının aksaklıklarını, haksızlıklarını, kokuşmuşluklarını değerlendirmek, hatta eleştirmek için de görevlidirler. Çalışmada ele alınan üç eserde yazarların sanatı, sadece sanat için değil; düşünmeyi, bilgiyi, inancı topluma sunarak insanı eğitmeyi hedefledikleri açıktır. İnsanın varlığını anlamlandırması için araçlar farklı olsa da öğretime enstrümanı aynıdır. Dönemselsel olarak siyasal ve sosyal karışıklıkların içinde eser ortaya koyan yazarların bildirimlerindeki sorgulayıcılıkları, bilinçli bir edimdir. Çünkü onların düşüncesine göre, toplumsal eşit bir düzene erişmede, eğitimin imkân seviyesi en yüksek oranda tutulmalıdır. Eserlerin analiziyle insanın düşünme ve hayâl kurma gücü eğitim konusunda yoksunluğa indirgenmemelidir. Bunu, ele alınan üç eserde bireye, topluma yardım için yazarların tebliğci duruşlarında görmek mümkündür. Çünkü ideal birey ve toplum yetiştirmek hedefi ancak bir tebliğci titizliğiyle insanın eğitimi konusunu ciddiyetle ele almakla mümkün olacaktır.

Kaynakça

- Adler, Alfred (2004). *İnsan Doğası*. (Çev. Ayşen Tekşen Kapkın). İstanbul: Payel Yayınları.
- Adler, Alfred (2002). *Sosyal Duygunun Gelişiminde Bireysel Psikoloji*. (Çev. Halis Özgü). İstanbul: Hayat Yayınları.
- Adorno, Theodor W (2016). *Rüya Kayıtları*. (Çev. Şeyda Öztürk). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Aksu, İbrahim (2018). "Fârâbi Felsefesinin Temel Erdemleri", *Edebali İslamiyet Dergisi*, C. 2, S. 4, s. 25-51.
- Altuntaş, Halil; Şahin, Muzaffer (2011). *Kur'ân-ı Kerim Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Armstrong, Karen (2006). *Mitlerin Kısa Tarihi*. (Çev. Dilek Şendil). İstanbul: Merkez Kitapları.
- Birinci, Necat (12 Temmuz 2023). *A'mâk-ı Hayâl*. (<https://islamansiklopedisi.org.tr/amak-i-hayal>).
- Birinci, Necat (1989). "*A'mâk-ı Hayâl*", TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 2), s. 555-556. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Demir, Ayşe Arzu (1998). *Bir Viktorya Dönemi Romanı: The Warden*. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İngiliz Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı.
- Dickens, Charles (2020). *Bir Noel Şarkısı*, (Çev. Çiçek Eriş). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Eco, Umberto (2020). *Felsefe Tarihi*. (Çev. Leyla Tonguç Basmacı). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Fazlıoğlu, İhsan (2022). "Varlık Bağı İle Bilgi Bağının Etkinliğinin Kesişim Kümesi Olarak Gerçeklik", *Teklif: 2 Aylık Düşünce Dergisi*, S. 2, s. 61-69.
- Felski, Rita (2010). *Edebiyat Ne İşe Yarar*. (Çev. Emine Ayhan). İstanbul: Metis Eleştiri.
- Gündoğan, Ali Osman (1999). "Edebiyat İle Felsefe İlişkisi Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 40, S. 2-3, s. 195-204.

- Kaplan, Mehmet (1989). "Edebiyat ve Terbiye", *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi* C. 1, S. 1, s. 62-70.
- Kaya, Mahmut (2007). *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Kaya, Senem Üstün (2021). "Dünya Edebiyatlarında Rüya Motifi: Karşılaştırmalı Bir Analiz", *Asbider Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* C. 8, S. 24 s. 449-458.
- Koç, Emel (2015). "Felsefe ve Edebiyat", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5, S. 1, s. 105-118.
- Ahmed Midhat (2013). *Voltaire*. (Çev. Ali Utku; Erdoğan Erbay). Konya: Çizgi Kitapevi.
- Özbek, Yılmaz (2018). "Sanat Edebiyat ve Eğitim", *Doğu Esintileri*, S. 9.
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi (2016). *A'mâk-ı Hayâl-Raci'nin Hatıraları*, (Ed. Saim Yılmaz). Konya: Çizgi Kitapevi.
- Taşdelen, Vefa (2006). "Edebiyat Eğitimi: Hermeneutik Bir Yaklaşım", *Milli Eğitim Dergisi*, C. 34, S. 169.
- Tevfik, Baha (1997). *Felsefe-i Ferd: Anarşizmin Osmanlıcası*. İstanbul: Yumuşak G Yayınları.
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri*. (<https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 07.10.2023]).